

УДК 821.161.2«19»

Ілона Смаглій

ГЕРОЙ — АНТИГЕРОЙ В ПОЕЗІЇ СВІТЛАНИ ЙОВЕНКО: МІФОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті розглядається формування міфічного типу героя в поезії С. Йовенко. Виокремлюються типові риси героя як борця і творця-демиурга, антитеза герой — антигерой у контексті міфічного світу. Виділяються опозиції борець — пристосуванець, захисник — вбивця, митець за покликом — митець, який використовує талант для наживи.

Ключові слова: міф, герой, антигерой, образ, мотив.

В статье рассматривается формирование мифического типа героя в поэзии С. Йовенко. Выделяются типичные черты героя как борца и творца-демиурга, антитезис герой — антигерой в контексте мифического мира. Выделяются оппозиции борец — приспособленец, защитник — убийца, художник по призванию — художник, использующий талант для наживы.

Ключевые слова: миф, герой, антигерой, образ, мотив.

In the article considered the mythical type of a hero formation in poetry by S. Yovenko. Allocated the typical features of a hero as fighter and creator-demiurge, antithesis hero — antihero in the context of a mythical world. Distinguished the opposition fighter — timeserver, protector — killer, an artist by birth — artist uses talent for profit.

Key words: myth, hero, antihero, image, motif.

Цікавість до творчості С. Йовенко підтверджена численними статтями і відгуками (Л. Скирди, Л. Таран, Є. Прісовського, П. Мовчана, С. Філоненко, Ю. Покальчука, П. Волінчука). Не залишилась поза увагою й остання збірка поетки «Любов і Смерть» (В. Дончик, Ю. Суровцев, В. Базилевський та інші). Грунтовний аналіз її творчості зроблено в дисертації «Концепція людини і світу у творчості С. Йовенко» Л. Кулакевич. І все ж на сьогодні не існує фундаментальних праць, присвячених осмисленню її поезії у ракурсі міфології, з позиції міфологічної школи. Метою даної розвідки і є виявлення окремих міфологічних елементів у поезії С. Йовенко, розгляд їх функціональності в тексті та концептуального навантаження. В авторській свідомості Світлани Йовенко в

контексті міфології розгорнуто естетику героїчного, що в її поезії оприявнюється на рівні героїв як уособленнях типів незвичайних людей, які змінюють світ, людей вільних, які постають як особистості.

Розмежовуючи міфічне і міфологічне поняття, перше пов'язуємо із ідеалізацією, казковістю образу, друге — безпосередньо із міфом як жанром. З погляду сучасного літературознавства, міф — це «узгальнено-цілісне сприймання дійсності, що характеризується нерозчленованістю реального й ідеального» [6, с. 452]. Найчастіше в художньому світі С. Йовенко героями є борці і творці-деміурги. Міфічний характер цих образів, пафос зображення споріднюють їх із типом героя, визначеного психоаналітиком Е. Нойманном: «Герой, або Видатна Особистість — це завжди і в першу чергу людина з безпосереднім внутрішнім сприйняттям, провидець, художник, пророк чи революціонер, який бачить, формулює, досягає, викладає і реалізує нові цінності, «нові образи» [7, с. 386].

У поезії С. Йовенко другої половини ХХ ст. — початку ХХІ ст. презентовано образ борця, який активно діє, фізично знищує ворогів і сам може фізично загинути. Протилежний йому тип «тихого» героя, який прагне змінити світ своєю творчістю. Подекуди поетка звертається до класичного міфологічного образу героя, як у поезії «Ти, Прометею» (збірка «Обличчя справжня мить»). Лірична героїня, сповідуючись Прометеєві, висловлює бажання стати легендою, героїнею, наділеною надзвичайними здібностями: «Хочу легендою бути: / пальців моїх / лиш дотик / там повертав би людині / все, що не зна вороття» [3, с. 135].

Образ героя-борця представлено в поезіях «Іржавіє як кров», «Посвяти Василеві Стусу», «Безіменні Чернігівського полку», «Останній монолог Жанни д'Арк» та багатьох інших. Міфічний герой художнього світу С. Йовенко наслідує долі героїв давніх міфологічних сюжетів, які часто пов'язані із жертвою (образи Прометея, Діоніса, Бальдра, Христа, Бориса і Гліба, Данко). У дискурсі жертвності розгорнуто ідею возвеличення героя у вірші «Посвяти Василеві Стусу». Ліричний оповідач цього твору апелює до героя — поета-шістдесятника

з метою викрити тих, хто намагається «куце своє ймення безсоромне / з чужим хрестом / возносити до зізд» [4, с. 89]. Визначальними його прикметами в поезії є образи розп'яття, хреста, через які автор скорельовує його образ на образ Ісуса Христа. Таким чином, сюжет вірша С. Йовенко є ротацією християнського міфу. Образи антагоністів у «Посвятах Василю Стусу» — це образи не тих, хто причетний до загибелі героя, а образи «самозванців», тих, хто намагається прославитись за рахунок відомого імені. Ліричний герой називає їх «гордими гномами», акцентуючи на невідповідності їхніх амбіцій справжній суті (малого духовного росту). Подібне порівняння нищої людини з гномом викликає аналогії з образами вірша Л. Костенко «Причмелені гномики».

У дусі народної сміхової культури створено образ міфічного борця в подобі українського козака Тараса Бульби в «Пісні про український перець або про Тараса Бульбу» С. Йовенко. Авторка творчо модифікує відомий літературний образ Тараса — ім'я і прізвище героя, як і згадка про М. Тоголя, є вказівкою на джерело образу. Вона наділяє його узагальненими рисами ідеального козака, але вводить їх в іронічну площину. Її Тарас б'ється, гуляє, живе зі сміхом, відчайдушною відвагою. Трьома його невід'ємними супутниками є кінь, шабля і рушниця. Ідеалізований образ козака Тараса Бульби в поезії С. Йовенко близький і до народного образу козака Мамай, про якого В. Войтович пише у праці «Українська міфологія»: «Козак Мамай — своєрідне втілення українського характеру, образ волелюбності, стійкості та невмирущості народу <...> мандрівний запорожець, вояка і гульгій, жартун і філософ, бандурист і співак, бабій і zarazом чернець, простодушний і мудрий чаклун, безстрашний лукавець...» [1, с. 233]. Емоційною домінантою в характеристиці козака Тараса є образ «перець сміху», в якому поеткою поєднано ознаки — гострота перцю і гострота сміху. Образ перцю скорельовує на означення — горілка з перцем, у фразеологізмі-звертанні до ворожого стану — на вираз «скуштуй перцю», у згадці, що перцем вигодовано синів Тараса, — з перцем порівнюються козаки. Своєрідного інтерпретування він набуває у фіналі вірша в закличних рядках ліричної героїні:

«Вірте перцю у любові, / а не солодощам в слові! <...> / Перцю прошу в слово правди, / перцю в слово, / у життя!..» [4, с. 236]. Інший характер, трагічний, мають міфічні, ідеалізовані образи в поезії «Безіменні Чернігівського полку», функціонально вони репрезентують увічнення козаків «азовського походу». Ліричний герой згадує імена, давно поглинуті сирією землею: «Іван... / Грицько... / Дмитро...» [4, с. 33], є уособленням слави козаків, яку вони заслужили у битві.

Образи митців у громадянській ліриці С. Йовенко є перехідною ланкою від типу борців до образів творців-деміургів. Вони ведуть активну боротьбу за свободу слова і права на самовираження, реорганізуючи світ навколо себе, їх позиція — виразно громадянська, політична («Мовчання Стефаника», «Начерки дожовтневих портретів мисткинь України», «...і сучасниці»). У вірші «Мовчання Стефаника» поетка творчо модифікує образ В. Стефаника, подієво виокреслюючи мотив святості героя, який молиться до Бога за народ. Її художнє трактування образу Стефаника зумовлене історичною реальністю: відомо, що письменник був небайдужим до проблем народу. Порівняння вірша С. Йовенко з новелами В. Стефаника виявляє спільність авторів у вираженні внутрішнього світу героя при відсутності повного чи часткового зображення дій, звичайно, у відповідності до жанру. У поезії в активній позиції образ героя, патріотично налаштований, але закутий, знесилений і поневолений своїм мовчанням: «Прірву розверзни — звільни мій закутий язик! / Слів не нависних задуть мене яничари. / Господи, вирви з грудей моїх проклятих крик!» [4, с. 42]. Герой (Стефаник) відчуває в собі сили змінити світ, але для цього йому потрібна сакральна зброя — Слово. Слово інтерпретується як реорганізуючий чинник світобудови, з допомогою якого можна перетворити світ. У поезії «Мовчання Стефаника» С. Йовенко неодноразово звертається до міфологеми Слова, підкреслюючи його вагу для людини і поета зокрема. Слово в її поезії є ознакою культури, людяності, розуму, воно зцілює і руйнує. Хронотоп Слова в поезії С. Йовенко часто виходить за межі реального світу, воно належить міфічному світу. У поезії «У синьо-

му небі, в сивому, в остиглому небі» (збірка «Обличчя вітру») Слово протиставляється «шамранню суєти». Лірична героїня знаходить його в собі, у небі, у висі, таким чином підкреслюється несумісність сакрального Слова і буденності. Образ синього неба як утілення натхнення, високих духовних переживань у вірші С. Йовенко близький до образу синього неба М. Вінграновського в поезії «У синьому небі я висіяв ліс».

Характери героїв у поезії С. Йовенко розкриваються через їх внутрішні рефлексії, що художньо відтворені. Досліджуючи еволюцію концепції поета у творчості поетки, Л. Кулакевич зазначала, що «в інтерпретації образу поета С. Йовенко рухалася від семантичного трактування поета як борця за правду і волю до синтагматичного — як майстра, співця краси» [5, с. 80]. Тип творця-деміурга в поезії С. Йовенко представлений образами митців різних спрямувань: поетів, художників, музикантів, скульпторів. Е. Нойманн, досліджуючи концепцію героїки та її відображення у свідомості, вважав, що образи митців є образами «Видатних Особистостей», які через своєрідність своєї свідомості стають провідниками несвідомого і можуть художньо його втілювати. Образ творця-деміурга також наявний у творах С. Йовенко про реальних митців.

Герой-творець у поезії С. Йовенко прагне діяння заради краси і гармонії, він сакралізує мистецтво як ідеал, на який повинні рівнятися люди. Його творчість є глибоко гуманістичною, подекуди екзистенціальною. Але усамітнюючись для творення, він залишається відкритим для оточення. У вірші «До Омара Хайяма» авторка апелює до відомого у світі поета, математика й астронома Омара Хайяма. Міфічне світосприйняття героя зумовлює форму вираження ліричного «я» через візійну ситуацію спілкування з Омаром Хайямом. Лірична героїня пророкує собі перетворення на глину, з якої «буде кухоль над кухлі з глини!» [4, с. 311], орієнтуючись на перського поета, який говорив про себе, як про зробленого з глини, але з поганої [9, с. 84]. Образ кухля є алюзією на образний світ Омара Хайяма, в якому часто побутовують образи кухля, чаші, глека, що могли бути вмістилищем як вина, так і життєвої філософії: «Разобью свой кувшин. Что за толк в кув-

шине, / Если даже глотка не осталась на дне? / Но услышал я внутренний голос кувшина: «Был тебе я подобен, а ты будешь — мне» [9, с. 216]. Лексика поезії «До Омара Хайяма» наснажена книжними словами (імам, зіздар, мстивий), старослов'янізмами (окаянний, скрижалі), що відтворюють дух давніх часів. Мовленню ліричної героїні С. Йовенко притаманний пишний стиль Сходу: «Знаєш ти, що рукою гордливою / будь-кому я вина не давала. / П'ю за тобою, Хайям! Щаслива я, / що сама була — а співала!» [4, с. 311].

У поезії «Райнер-Марія Рільке» в епіцентр винесено мотив страждання героя-поета. Вірш побудований як монолог-сповідь поета, який вибирає безсмертя творчості і скептично споглядає «тлін» людського життя:

Поговори зі мною, друже вірш!
Дитячко неба — мовою земною.
Бувало гірко, та не буде гірш.
Помовч зі мною.

<...>

Те, що не зрадить, — творчість.
Інше — тлін
Щось коїться із почманілим людом —
все гра: любов, патріотизм і сплін —
Усе удаване, і навіть... зтуда [4, с. 90].

Постать реального поета Рільке в поезії «Райнер-Марія Рільке» сакралізується, набуваючи міфічних ознак: герой розмовляє з небесним вісником — віршем, називає свій вік «скорботним». «Скорботний» вік у поезії С. Йовенко подібний до міфічних образів Залізного віку у греків і Калі-Юги в індусів. Прикметним є означення героєм часу як метафори «часу молох», що за асоціацією з семітським богом Молохом створює візію часу як всепожираючого нещадного божества у світі Рільке. Згадуючи Родена й Орфея, герой-поет зближує мистецтво поезії, скульптури і пісні для протистояння «маскараду» життя. «Скорботний вік» поета, за Світланою Йовенко, закінчується із приходом Верховного часу, про який оповідає ліричний герой у поезії «Час <прози>». Подібну інтерпретацію часу заявлено М. Еліаде у дослідженнях про цикліч-

ність часу в міфах [2]. У художньому світі С. Йовенко Верховним часом є час руйнування і відновлення Всесвіту. У поезії «Час «прози» названі ліричним героєм «час ненависті» і «час любові» асоціативно співвідносяться з часом руйнування і відновлення Всесвіту. На відміну від попередніх поезій, в епіцентрі яких герой, у вірші «Час «прози» зображено міфічного антигероя. Він також поет, але творить своє мистецтво заради наживи і слави, а надихають його інфернальні сили: «Та лірику потрібен друг, / хоч вже пенсійний Мефістофель» [4, с. 100]. Ставлення оповідача до антигероя є скептичним і неприязним, він зневажає віршування не за покликком душі, а за розрахунком: «В час «прози» розкошує ум / в цинічний грі переоцінок: / — Так от ізвідки звичай виник / віршованих жування гум!» [4, с. 100].

Міфічний антигерой С. Йовенко є антагоністом героя. Цей зміст актуалізується за допомогою опозицій: борець — пристосованець, захисник — вбивця, митець за покликком — митець в ім'я наживи. Система цінностей антигероя у поезії С. Йовенко «Метаморфози» спотворена: він плаче над мадоннами на картинах, але посилає на смерть матерів. Поезія «Метаморфози» вперше була опублікована у збірці «Обличчя справжня мить» (1979), але не втратила актуальності і сьогодні. Написана білим віршем, вона має неоднакові за розміром рядки, що акцентують концептуальність образів, виражають викривальний пафос ліричного «я». Деталі характеристики антигероя («машинний розум», «нейтронна бомба» замість серця, «мозок-мізантроп») антитетичні самохарактеристичі антигероя («меломан», «естет», «шанувальник культури»):

Кохався в антикварному здавен
той меломан, що плакав — слухав Гріга,
а потім в крематорій гнав дітей;
естет, що знав достоту Рафаеля
і всіх в обличчя пам'ятав мадонн,
а кепську пам'ять мав лиш на обличчя
тих матерів, що присудив їм смерть... [4, с. 59].

Протиставлення деталей у зображенні антигероя розкриває зміст назви поезії «Метаморфози»: метаморфози — перетво-

рення форм, видозміна кого-небудь чи чого-небудь. Поетка у вірші робить акцент на зміні рис героя-творця, який обожнює мистецтво, на риси антигероя, який нищить живе втілення краси — людей. Протилежні дії героя й антигероя в поезії С. Йовенко — творення і знищення — обумовлюють їх сутність.

Отже, в поезіях Світлани Йовенко наявний образ героя, що має міфічне навантаження. Цей образ представлений типами активно діючого борця і «тихого» героя (творця-деміурга), творчість якого прямо чи опосередковано впливає на світ. Ці типи героїв у віршах С. Йовенко існують винятково у міфічному світі, навіть якщо мають історичного прототипа серед митців чи політичних діячів. Їм протистоїть антигерой, завдання якого — спотворити і знищити міфічну реальність. Протистояння героя й антигероя сфокусовано на рівні антитез борець — пристосуванець, захисник — вбивця, митець за покликом — митець, який діє в ім'я наживи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. — 2-ге вид., стереотип. — К.: Либідь, 2005. — 664 с.
2. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. — М.: Академический Проект, 2010. — 251 с.
3. Йовенко С. Обличчя справжня мить / С. Йовенко. — К.: Рад. письменник, 1977. — 160 с.
4. Йовенко С. Любов і смерть / С. Йовенко. — К.: Ярославів Вал, 2010. — 720 с.
5. Кулакевич Л. Концепція світу і людини в системі художніх координат ліричної та епічної творчості Світлани Йовенко: Монографія / Л. Кулакевич. — Д.: СПД Маковецький Ю. В., 2008. — 190 с.
6. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. — К.: Академія, 2007. — 752 с.
7. Нойманн Е. Происхождение и развитие сознания / Е. Нойманн. — М.: Рефл-бук, 1998. — 462 с.
8. Стефаник В. Твори / В. Стефаник. — К.: Дніпро, 1971. — 430 с.
9. Хайям О. Любовный напиток: Рубаи / О. Хайям. — СПб.: Азбука-классика, 2010. — 224 с.

Стаття надійшла до редакції 24 березня 2014 р.